

УДК:9:94 (5)

Кангелдиев Б.С.

К.Тыныстанов атындагы БМУ

ИЛИМ ӨНУККӨНГӨ ЧЕЙИНКИ МЕЗГИЛДЕГИ КЫРГЫЗДАРДЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Бул макалада илим өнүккөнгө чейинки мезгилдеги кыргыздардын географиялык аталыштарга болгон түшүнүгү, мамилеси, жашаган жеринин өзгөчөлүгү, жер аталыштарынын келип чыгышы жөнүндөгү маалыматтар, алардын өзгөчөлүгү, бөлөк тилдердеги жана архаикалык географиялык терминдердин маани-маңызы чагылдырылат.

Элдик географиялык түшүнүктөрдү үйрөнүү илимге чейинки маалыматтардын пайда болуш өзгөчөлүктөрүн, анын структурасын, ал маалыматтардын топтолушун, тарашын, пайдалануу өзгөчөлүгүн, илимий билимдер менен окшоштугун жана айырмачылыгын билүүгө шарт түзөт. Бул шартта маалыматтык булак катары тажрыйбанын жана билимдин чыныгы критерийлеринин ролу өзгөчө сезилет.

Илимге чейинки маалыматтардын айырмачылыгы, ал өзүнүн эрте, өнүгө элек стадиясында эле салыштырмалуу туруктуулук жана жыйынтыктоочу мүнөзгө ээ болот. Байкоо жүргүзүү тигил же бул кубулушту түшүндүрүү аркылуу жүргүзүлгөн. Түшүндүрүү илимдин бир функциясы катары каралат эмеспи. Бирок илимге чейинки ой жүгүртүү катуу талапты койгон эмес жана далилсиз болгон. Ага угулуштуу түшүндүрмө берип, эң керектүү нерсе катары кабыл алышкан. Убакыт өткөн сайын илимге чейинки маалыматтарда иреттүүлүк жана түшүндүрүү элементтери, алгачкы далилдөө фактылары жана аларды жалпылаштыруу мүнөзү калыптана баштаган. Бирок ага карабастан, так жана терең байкоолор менен бирге жалган түшүнүк, мифтерге, ырым жырымдарга көбүрөөк басым жасалган.

Курчап турган чөйрө кыргыздардын таанып билүүсүнүн эң негизги булагы болуп эсептелген. Ошондон улам, алардын ырларында, уламыштарында, жомокторунда, лакаптарында, эпосторунда көп сандагы географиялык терминдер, ар кайсы өлкөлөрдүн, дарыя, көлдөрдүн аталыштары колдонулган. Аңчылар тоо ташта, капчыгайда, дарыянын жээгинде аң уулап жүрүшүп, же болбосо малчылар жайлоодон түзөңгө, түзөңдөн жайлоого көчүп конуп жүрүшүп, ал жерлердин өзгөчөлүктөрүн эсине бекем сактап, аларга таамай аталыштарды беришкен.

Бөлөк элдер сыяктуу эле кыргыз эли жаратылыштагы процесстерди, өзүнүн жашаган жеринин өзгөчөлүктөрүн жана физикалык-географиялык мүнөзүн, мисалы, көлдөрдүн пайда болуш себептерин түшүндүрүп берүүгө аракеттенген. Алардын көпчүлүгү уламыштарда чагылдырылган.

Бизге белгилүү болгондой, Ысык-Көлдүн түндүк, түштүк кээ бир аймактарында суунун астында калган курулуштар сакталып калган. Кээде катуу толкун болгондо көлдүн жээгинен кирпич, кумара жана башка буюмдар табылууда. Көлдүн жээги убакыт өткөн сайын өзгөрүп турарын географтар, археологдор далилдешкен. Ысык-Көл жөнүндөгү көптөгөн уламыштар,

жомоктор, ырлар Ысык-Көл ойдуңунда жашаган байыркы элдер тарабынан айтылып калган жана алар көлгө болгон кызыгууну, анын кандайча пайда болгондугу жөнүндө маалыматтарды берет.

«Манас» жана «Кожожаш» эпостору да географиялык маалыматтарга бай. Мисалы, «Кожожаш» эпосунда башкы каарман Мергенчи Сур Эчкини кармаш үчүн тоо ташты, дайраны аралап жүргөндүгү төмөнкүчө баяндалат:

Кайран Мерген Кожожаш
Кармайын деп эчкини,
Ээрдей кайкы көк белес.
Эңкейип эчки качты эми,
Кара-Чоку, Шалкылдак
Катары менен басты эми
Кайрылып качып Сур Эчки
Чоң Чычкан менен Корумга
Качып келет кыркалап,
Калта менен Мыкачы
Ийри-Суунун жолунда.

Эпостогу аталыштар – азыркы мезгилдин да чындыгы. Ооздон оозго, укумдан-тукумга өтүп отуруп, кыргыз эли географиялык терминологияны жана жерлердин аталыштарын унутпай сактап келишкен.

«Манас» эпосунда да көчмөн кыргыздардын дүйнө жөнүндөгү түшүнүгү ачык, кеңири чагылдырылат. Мисалы, Көкөтөйдүн ашы үзүндүсүндө жер аттары төмөнкүчө берилет:

Анжиянды, Коконду
Чакырып ашка калалык,
Казак, кыргыз, калмакты
Кадырлайлык арбакты.

Жогоруда келтирилген саптарда географиялык аталыштар эң кеңири аймак аркылуу өткөндүгү, ошол убакта эле кыргыздар жашаган аймактар белгилүү болгондугу көрүнүп турат. Эпостогу «Чоң казатка» бара жаткандагы аталыштар кыргыз элинин Тянь-Шандын ары жагындагы жерлерди да билгендигин маалымдайт.

Ары багыт Илеге
Артып түшүп алганы
Эртыштын башы буурул түн
Аскерлер өтүп ушул күн
Иртыш, Орхон ортосун
Шакшактын ою шамал кой

Бул үзүндүлөр эпосто Түштүк Сибирь, Алтай, Түндүк Монголияга караштуу жер аталыштары жөнүндө уламыштар, жомоктор бар экендигин маалымдайт.

Эпосто географиялык объектилерди чагылдыруу өтө эле кеңири. Өзгөчө, Жунгария, Кыргызстан, Казахстан, Өзбекстандагы географиялык объектилердин көп чагылдырылышы, эпостогу чоң окуялардын, чабыштардын, чыныгы тарыхый процесстердин ушул аймактарда болгондугунан кабар берет.

Монголия (Могол), Гиссар (Исар), Индия (Индостан), Афганистан (Ооган), Иран (Эрен), Кытай (Жунгария же Чынмачын), Алтай (Алты ай), Синьцзян (Алты-Шаар) деген аталыштар эзелтеден бери эле кыргыздарга белгилүү. Бул өлкөлөр, аталыштар жөнүндөгү маалыматтарды кыргыздар соодагерлерден, саякатчылардан алышкан. Өзгөчө, бул максатта кыргыздардын аймагы аркылуу өткөн Улуу Жибек жолу чоң мааниге ээ болгон. Анын бир тармагы Ош, Алай, Памир аркылуу жакынкы Чыгыш жана Афганистанга өткөн, экинчи тармагы Ысык-Көл ойдуңунан Жууку, Бедел ашуусу аркылуу Кашкарга, үчүнчүсү Ат-Башы, Таш-Рабат, Чатыр-Көл жана Торугарт ашуусу аркылуу өткөн.

Байыркы кыргыздардын ой жүгүртүүсү боюнча жердин батыш тарабында Аравия өлкөсү, чыгышында Манжы (Манчжурия) жайгашкан жана алардан ары жердин чеги бүтөт деп эсептешкен. Ал убакта кыргыздар Жер шар формасында экендигин билген эмес.

Кыргызстандагы географиялык аталыштар көбүнчө жергиликтүү этимологиялык мүнөзгө ээ. Көпчүлүк топонимдердин келип чыгышы эпос, уламыштар менен байланыштуу жана алар кыргыздардын жеринде болуп өткөн окуяларды чагылдырат. Кээ бир аталыштар тилдин эволюциясынан улам, бөлөкчө аталып калса, кээ бир топонимдер өзгөрүлбөстөн, биздин убакка чейин сакталып калган. Байыркы тарыхы бар топонимдер байыркы элдердин күбөсү катары кызмат кылат. Ушулар аркылуу биз алардын чарбасынын өнүгүшү, курчап турган чөйрө жөнүндөгү дүйнө таанымын билебиз. Ошондуктан топонимдерди, зоотопонимдерди жана гидронимдерди, этнонимдерди биз этияттык менен сакташыбыз керек. Көпчүлүк жергиликтүү аталыштар бир тилден экинчи бир

тилге сөзмө сөз которууда бурмаланып калган. Бул, өзгөчө, Кыргызстандын аймагында ар кайсы диндердин бир убакта өкүм сүрүшү менен дагы түшүндүрүлөт. Ислам дининин таасири кээ бир жергиликтүү аталыштарда сакталып калган. Мисалы, Оштогу Сулайман-Тоо Сулайман пайгамбардын урматына аталып калган.

Айлана-чөйрө менен кыргыздардын тыгыз байланышы жергиликтүү ландшафтты, рельефтин түзүлүшүн билүүнү талап кылган. Ошондуктан илимий адабиятка элдин улуттук терминологиялык мурасы катары кирип калган рельефтин көп формалары жөнүндө так түшүнүк пайда болгон. Мисалы, «шаңшаар», «куу найза», «алкым», «тектир».

Боом капчыгайындагы Кыз-күйөө булагы, Кызарт ашуусу, Ак-Бейит күмбөзү жана башка көптөгөн жер аталыштары жана географиялык объектилер уламыштарга, ар кандай окуяларга байланыштуу.

Уламыштардын биринде, «Келин-Тайгак» капчыгайы, ошол жерде болуп өткөн кайгылуу окуядан кийин аталып калган. Капчыгайда жаш келин ат менен келе жатса, астынан кайын атасы чыгат. Салт боюнча келин аттан түшүп, жүгүнөйүн дегенде, тайып кетип жардан кулайт. Ушундан улам капчыгайдын аты «Келин-Тайгак» аталып калган. Бөлөк маанидеги көптөгөн уламыштар дагы деле болсо эл арасында айтылып келе жатат.

Кыргызстанда көптөгөн бөлөк тилдердеги топонимдер сакталып калган. Алардын арасында калмакча аттар көп кездешет. Калмак топонимдери азыркы убакка чейин колдонулуп келет. Көкө-Мерен – «тунук суу», Жумхол же Жумгол – «дайранын оң куймасы же оң кол», Улахол – «тоо суусу» деген түшүнүктөрдү берет.

Кыргыз гидронимдери, этнонимдери, топонимдери кайсы бир географиялык объектинин кандайдыр бир өзгөчө мүнөздөрүн ачык чагылдырып турат. Мисалы, Ак-Буура дарыясы чынында эле акканда буркан шаркан түшүп, төөнүн оозунан ак көбүк чыгып жаткандай туюлат, Чоң-Алайдагы Кызыл-Суу суусу, акканда кызыл чопону агызып, суусу кызыл болуп агат, Ак-Шыйрак Борбордук Тянь-Шандагы тоо кырка, аны ар дайым мөңгү жана кар каптап жатат, Сандык – Суусамырдагы сандык түспөл рельеф ж.б.

Кыргыз тилинде эски архаикалык сөздөр менен башталган географиялык аталыштар сакталып калган. Мисалы, «чок» же «чук» сөздөрү калың, коюу, жыш дегенди түшүндүрөт. Чок-Тал, Чок-Камыш, Чок-Таш, Чук-Терек ж.б.

Мындан тышкары, кыргыздар аймактын аталышын ошол жерде өскөн өсүмдүктөр аркылуу да атап келишкен. Өрүктү – өрүктүү жер, Алмалуу – алмалуу жер, Чычырканактуу – чычырканак көп өскөн жер. Ошону менен катар жер аталыштары ошол аймакта көп жашаган жан-жаныбарлардын аты менен да аталган. Мисалы, Чычкандуу – чычкан көп жүргөн жер, Коендуу, Жыландуу-Төр, Балыкчы, Бүркүттүү-Сай, Кумай-Төр, Миң-Текелүү, Улар-Сай, Кекилик-Бел, Аюу-Төр ж.б.

Кыргыз элинин географиялык түшүнүктөрү жылдар өткөн сайын толукталып, такталып, эски түшүнүктөр, жаңы түшүнүктөргө ылайыкташтырылып толукталып келүүдө. Азыркы учурда кыргыз элинин көптөгөн топонимдери, гидронимдери дагы да болсо изилдөөнү талап кылат. Көпчүлүк аталыштар орус келгенден кийин мурунку аталышын жоготуп, жаңы орусча аталышты алышкан. Азыркы учурда көптөгөн аталыштар мурунку тарыхый аталышын дагы эле болсо ала элек. Биздин муундун максаты ата бабалар атап келген көптөгөн географиялык жер аттарын калыбына келтирип, алардын тарыхый маанисин кийинки муунга жайылтууда турат.

Адабияттар:

1. Байбосунов А. Донаучные представления кыргызов о природе. - Б., 1990.
2. Кыргыз эл жомоктору. - Фрунзе, 1966.
3. «Манас» эпосу. – Ф., 1990.
4. Конокбаев К. Топонимы Южной Киргизии. - Фрунзе, 1980.
5. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. - М., 1957.